

УДК 821.161.2

*НАТАЛІЯ ПОПЛАВСЬКА, професор,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ДИСКУРС ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО

У статті аналізується публіцистичний дискурс Івана Вишенського, з'ясовується стильова специфіка послань полеміста, його риторична техніка.

Ключові слова: публіцистичний дискурс, полеміка, послання, риторична культура, комунікація.

В статье анализируется публицистический дискурс Ивана Вышенского, выясняется стилевая специфика посланий полемиста, его риторическая техника.

Ключевые слова: публицистический дискурс, полемика, послание, , риторическая культура, коммуникация.

This article analyzes journalistic discourse John Vyshensky, turns the style specific messages polemicist, his rhetorical technique.

Keywords: journalistic discourse, debate, message, rhetorical culture, communication.

Іван Вишенський – один із найяскравіших представників непримиренних православних полемістів, «загально визнаний найцінніший письменник періоду відродження українського культурного життя кінця XVI – початку XVII ст.»[2;239] талановитий проповідник, автор значної кількості, порівняно з іншими полемістами, послань, що стали скарбницею не тільки української, а й світової публіцистики. Саме в його творах знаходимо особливу схильність до збереження православних традицій Київської Русі, обстоювання максимальної замкнутості української культури. Його публіцистична спадщина містить комплекс ідей з питань християнської моралі, мови, освіти, співвідношення Бога і світу, Бога й людини, що мають принципове значення для розуміння особливостей його парадоксального світогляду. У своїх творах, за переконанням М. Грушевського, він був «великим нігілістом», «красномовним заперечником реальностей життя в ім'я крайніх принципів аскетизму»[3;91]. Інтегроване розуміння Івана Вишенського та його ролі в релігійно-культурному та літературному житті тогочасної доби обґрунтоване у працях Валерія Шевчука, який акцентував «нешадний аскетизм полеміста з його складною, мудрою, побудованою на християнських символах системою і порадами, як виликувати світ»[4;213].

Його твори були опубліковані тільки частково і довгий час не перевидувалися. До нашого часу в різних рукописних списках дійшло їх 16 чи 17. Ще у 1599-1600 рр. полеміст частину переписав у спеціальну «Книжку», яку готував до друку в Острозькій друкарні. Вона складалася з передмов і десятих послань. Сюди, зокрема, ввійшли: «Оглавление писанного в книжце... краткословие», «О чину прочитания сего писания», «Ко прочитателю наединѣ сего писаня» і десять «глав», що є, власне, окремими творами – «Обличение диявола-миродержца...» (1599-1600), «Послання князю Василю княжати Острозскому...» (1599-1600), «Порада» (1599-1600), «Писание до всѣх обще, в Лядской земли живущих» (1588), «Писание к утекшим от православной вѣри епископам» (1598), «Извѣщеніе краткое о латинских прелестех...» (1588-1589), «О еретикох» (1599-1600), «Загадка философом латинским...» (1599-1600), «Слѣд к постыженію и изучению художества...» («Слѣд краткий») (1599-1600) і «Новина, или вѣсть...», яку не вважають оригінальним твором Вишенського. Після 1600 р. полеміст написав ще кілька творів: «Краткословный отвѣт Феодула... Петру Скарге» (1601), «Послание Домникии» (1605), «Зачатка мудрого латынника з глупым русином» (1608-1609), «Послання львівському братству» (1610), «Послання Іову Княгиницькому» (1610), «Позорище мысленное» (1615-1616). Кожен з творів мав свої оригінальні

прикмети, однак можна констатувати, що за жанровими параметрами майже усі написані у формі послань чи листів-послань, адресованих або до народу, або певним особам. Подібні письмові звернення, адресовані групі людей, широко використовувалися, як відомо, ще в античності. А потім відомі апостольські послання.

У Івана Вишенського відчувається манера наслідування пастирських послань, особливо у «Писанні до всѣхъ обще, в Лядской земли живущихъ». Твір починається з пророчого таврування тих, хто осквернив свою землю: «Где бо нынѣ в Лядской земли вѣра, где надежда, где любовь, где правда и справедливость суда, где покоря, ...где простое благоговѣнное и благочестивое христианство? Не все ли превратися в паче всѣхъ языкъ нечистыхъ нечистѣйшее житие и безвѣрие! ...»[1;33]. Подібні структури формували у свідомості реципієнтів образ сплюндрованої рідної землі, що дозволяло авторові аргументувати свої вболівання за неї. Разом з тим у творі наявний широкий пласт фактологічної інформації – від історичних до сучасних полемістиві подій.

Жанрова структура послання, в рамках якої автор звинувачував опонентів та всіх, хто «мешкає у землі», суттєво розкріпачувала його, надаючи можливість розгорнуто викладати свою позицію. Яскраво виражена емоційно-риторична структура твору, постійне звернення до адресата дозволяє віднести цей та інші твори Івана Вишенського до епістолярної публіцистики, хоча вони дуже часто набувають і жанрового статусу памфлетів. Це ставало традицією у полемізуваннях кінця XVI – поч. XVII ст. Виклад усе частіше переходив від одноосібних звинувачень до узагальнень, чіткіше та об'ємніше означаються причини, що спонукали до полеміки, критика якої не зводилася лише до перелічувань, а супроводжувалася широким аналізом, підтверджувалася рясними посиланнями на Святе Письмо, що викликало дисгармонію в об'ємі стереотипних звинувачувальних констракцій. Така широка адресація розширює комунікативну площину творів Івана Вишенського, демонструє дієвість у них своєрідної техніки полемізування, що підпорядковувалася тому, щоб зацікавити читачів, прилучити їх до власних поглядів і в такий спосіб досягти очікуваних результатів. Все це формувалося в його дискурсивну стратегію.

Авторська позиція Івана Вишенського, однак, не є однозначною. Він був рішучим противником філософського методу переконування людей щодо віри, переважно єзуїтів, які будували свої доведення на теологічному і філософському матеріалі. Такий шлях пізнання істини, за переконанням Вишенського, не давав людям права вибирати, а накидав їм готові регламентовані взірці віри, підносячи ієрархію у ранг єдиного авторитету. Така позиція диктувалася індивідуальністю Івана Вишенського у сприйнятті життя тодішньої України, в якій існувала дещо відмінна від західної Європи духовна ситуація. По-перше, Річ Посполита, при всіх відомих негараздах її внутрішнього життя, була все ж таки типово європейською полінаціональною державою, у якій співіснували, обстоювали свої права шляхом використання законів і розвивали власну мову й культуру не лише католики (поляки й литовці), а й православні українці та українці-уніати. По-друге, Іван Вишенський, хоча й був органічним українцем, «в коронѣ польской жителствующимъ», та почувався найперше ченцем Афонської гори й оборонцем усього Православ'я.

Він декларував себе зовсім іншим у пошуках «сліду» істини, що перебуває, на його думку, не поза людиною, але може відкритися у ній лише за умов досягнення найвищого рівня внутрішньої духовності, що передбачає самозаглиблення, самопізнання, моральне самовдосконалення. Джерелом такої містичної концепції були для полеміста давньоруські пам'ятки монастирської ідеології та твори візантійських ісихастів, наприклад, Григорія Палами. На шляху самовдосконалення, за переконанням Вишенського, людина повинна ретельно вивчати богонатхненні книги, коло яких дуже обмежене. Це Біблія, твори ранньохристиянської патристики, візантійських теологів, деякі надбання давньоруської книжності, що мали б сприяти вихованню морально досконалих і фанатично віруючих людей. У творі «Зачіпка мудрого латинника з дурним русином» він радить «чого ся учити імѣют, чтобы дѣти ваши спасли и по васъ благочестие задержали и христианство своей вѣры не стратили: в первыхъ, ключъ, или грецкую или словенскую грамматику, да учат; ...тогда да учатъ богомолѣбного и праведнославнаго Часословца; во мѣсто хитроумныхъ силлогизмъ и велерѣчивое риторики тогда учатъ богоудно-молѣбный Псалтырь...»[1;175-176]. Такі позиції Івана Вишенського значно розходилися з поглядами діячів тодішніх братств, які також спиралися у своєму віровченні на містичну функцію поняття бога, однак не нехтували, відповідно до вимог часу, переосмисленням православного релігійного вчення.

Переосмисливши суперечності сучасних йому православної і католицької доктрин, Іван Вишенський зайняв упереджену позицію щодо католиків, єзуїтів, а також порядків, які панували у православній церкві. Це стало опорою його власного публіцистичного дискурсу, в якому наявні суб'єктивна оригінальність оцінки, корпоративне мислення, що знаходило основу в біблійних та церковно-канонічних авторитетних джерелах. Не можна заперечувати використання в його

дискурсі традиційних форм полемізування. Це швидше проявляється у суб'єктивізації системи цінностей, в якій негативні поняття інтерпретуються як позитивні і навпаки. Суб'єктом дискурсу стає не «ритор» чи «філософ», а аскет, чернець.

Розвиваючи традиції полемізування, Іван Вишенський пропонував чи навіть «нав'язував» читачам свої погляди на різні проблеми, етичні цінності. Відповідно своєму філософському світосприйняттю, критикує духовний занепад, що опанував його вітчизну, соціально-економічне, політичне безправ'я свого народу, розмірковує над проблемами культури та освіти. Він стурбований становищем «старожитної», тобто православної, церкви. На Україні, враховуючи тодішні історично-політичні умови, була необхідна міцна церковна організація, котра мала би обороняти віру від латинізації. Тогочасна православна церква як основа не тільки релігійного, а й національно-культурного життя, потребувала реформ та допомоги і не могла на повну силу протистояти діям єзуїтів. Проте, православна церква залишилася для нього «земним небом», «образом и подобием горнему и небесному небу», «цвѣтушим благоплодным и дбровонным раем», «плодом вѣры безсмертя всегда родячим». А хто зраджує свою віру, церкву, переставав існувати для нього, оскільки завдавав своїми діями горя рідній землі: «Але яко чинѣмо? К папѣ рымскому бѣжѣмо. И с того сорама ся выкрутимо, и на Рус, да ся поклонят папѣ, бѣду навалимо...»[1;41].

За своєю суттю Вишенський був суперечливим письменником, світогляд якого, цінності, риторика глибинно протистояли його бажанням, психології. Пуристично налаштованому спадкоємцеві культури Київської Русі, для якого античністю була Візантія, притаманна була гостро негативна реакція на «смерад поганський», що була визначенням ренесансної культури. Слова з цього семантичного ряду, так само як і порівняння з твариною або постійне згадування «смороду» – супутника тління, письменник вживав, характеризуючи позиції своїх духовних противників, гнівно звинувачує церковну верхівку, що була байдужою до церковних справ та монастирських обов'язків. У «Писанії к утекшим от православкой вѣры епископам» іронізує над владиками, акцентує на контрасті між їх життям і пастви, їх немилосерді, вважає, що вони не здатні і не гідні вирішувати проблеми віри. Найбільше обурюється Іван Вишенський тим, що вони кривдять своїх братів, тому не гідні бути пастирями.

Ідеалом істинного християнина для нього є «інок», чернець, який підпорядковує своє земне існування духовному. Найяскравішим є його «герой» у «Поряді, како ся очистити церков христова...», де зімітовано діалог між світським шляхтичем і ченцем. Полеміст намагається захистити останнього від насмішок, порівнюючи нікчемність зовнішнього плотського існування із внутрішнім духовним життям. Дошкуляння за убогий і незграбно пошитий одяг мирянина-шляхтича протиставляються суждення інока .

На практиці чернецька грубість та неохайність, проте, поширювалися в Середньовіччі й на Сході, й у Західній Європі. Однак саме на Заході, а отже і у Польщі, якраз у ренесансну епоху почався перегляд цієї традиції. Католицьке чернецтво поступово ставало взірцем з погляду гігієни та естетики манер і одягу. Усе це дратувало афонського самітника не менше, аніж голені голови мирян або їхні «розв'язні» манери.

За Вишенським, тіло має бути огидним і бридко зодягненим, як і личить посудині гріховній. І саме православний чернець у тому вигляді, який успадкований від Середньовіччя, є ідеалом автора: «А на спросного, косматого и неумытого и ко любви не прикислого, если и позрит, однак от мерзячки некрасного образа помыслом скоро отскочит и не согрѣшит»[1;26]. Монах носить довге волосся не для того, «абы был шпетный на видѣню головном», а «для того, абы женскую плоть во огыду и мръзость на себе въздвигнул, для неблаженя взроку»[Там само]. Клобук («страшило» в очах обмирщених латинників) лякає перш за все бісів, а також тих, хто не думає про неземне буття. Диявол «и боится, и безчестится от так нѣкчемного, незвычайного, некрасного, нѣкому нелюбимого, мирским брыткого... того клобука»[Там само]. У його викривальний та агресивний монолог моментами вплітається пронизлива особистісна нота: «нѣкчемный, незвычайный, некрасный, нѣкому нелюбимый». Цю низку епітетів можна сміливо віднести не лише до православного чернецького клобука, а й до його носія. Пояс чернецький, «придавяючи кожу кожею, и зас для того пряжкою замыкает чрево, стягнувши мощно, да в мѣру наладует тую шкуту или комягу утробную; бо кгда ее переладует, тогда ум сном и лѣнностью погружается и утопает... А коли видиш, иж болото мает на черевицѣх, и твои очи не звыкли того смотрѣти неохендозства, тогда бѣгаеш от него, мръзячи тым неоздобным строем, чому он и рад, як да свободно богу ся молит»[1;29]. Саме такі люди – православні монахи – своїми молитвами рятують, за Вишенським, світ, занурений у розпусту: «Или не вѣдаете, бѣдници, если бы не было истинных иноков и богоугодников межи вами, уж бы давно, якож Содомы и Гоморры, жупелом и огнем у Лядской земли есте опопелѣли»[1;25].

Можна погоджуватися або не погоджуватися з тим, наскільки Вишенський так експресивно змальовує ідеал і чи він відповідає глибинній сутності християнства, серцевиною якого є саме чернецтво, але безперечним є висновок, що полеміст, вдаючись до вельми експресивних літературних прийомів на грані церковного й взагалі літературного етикету, відновлював споконвічне розуміння християнства як «контркультури» щодо воскреслого язичництва. Він гротескно загострював і ренесансне розуміння людини, й образ анахорета-ченця, яким віддавав усю свою симпатію. Отож, моральний авторитет, на який покликається тут Іван Вишенський, йде від церкви, від чернечого життя. Тому іночество повсякчас подається в його творах як різновид страждання, а він сам як мученик.

У проблемі соціальної і політичної незалежності своєї Вітчизни важливе місце відводив освіті, школі і вихованню, був занепокоєний станом навчання у братських школах, особливо ця проблема піднімається у «Посланих к старицѣ Домнікіѣ». Полеміст радить починати навчання у школі з вивчення слов'янської мови. Після граматики замість «лживої» діалектики вивчати «Часословець», «Пластир». Він негативно ставився до латино-єзуїтських шкіл, в яких навчалася частина православної молоді, обстоював розвиток шкіл і культури греко-слов'янського типу. Така позиція мислителя пояснювалася дотриманням ним традиційної східної патристики. Він не сприймав католицьку освіту, бо «в ней нет учеников христових за спасенне учащих...», звертається із закликом не спокушатися «яко на пироги» на латинську освіту, як це роблять деякі його земляки, що віддаються від свого народу. У розумінні І.Вишенського школа повинна зміцнювати релігійно-духовні чесноти та непохитну відданість православної вірі.

Користуючись обмеженим колом джерел (Святе Письмо, діяння і послання апостолів, писання отців церкви), які він цитує, інколи перекладуючи, Вишенський-публіцист у своїх творах проповідував не тільки безкомпромісну боротьбу проти «латинських» «мудростей», «філософій», а й ілюстрував цілу гаму наративних засобів. У посланнях він почувається вільно. І якщо риторика його дещо скромна, то сила голосу незаперечна. Синтаксично той голос оформляється в окличних реченнях, розміщених за принципом градації. Безпосередню розмову з читачем він проектував у форматі найрізноманітніших окличних і питальних конструкцій. Окремі сторінки його творів становлять суцільний набір запитальних і окличних фраз, що виконують різні стилістичні функції. Окличні речення виступають, наприклад, іноді як форма прямого звертання до адресата послань, що мають повчальний відтінок. Це мотивується очевидним бажанням полеміста вплинути на нього. У «Посланні до всѣхъ обще, в Лядской земли живущихъ» читаємо: «О, земле запустѣлая и зарослая тръниемъ безвѣрия и безобожия! О, образе божий, по подобию зданный, како погребесе от славы нетлѣнной и вѣчной жизни небесного царства во жизни сей, скоро ищезающей! О человекѣ окаянный, како, чести свое отбѣвши, и ко безсловеснихъ скотохъ несмыслству припрятися и усвоитися изволил еси!...»[1;47-48]. Подібні синтаксичні конструкції в Івана Вишенського склали підвалини мистецтва переконування. Такими текстовими структурами полеміст прагнув застерегти читача від необдуманих кроків, ввести в атмосферу релігійних та соціальних проблем, конструюючи картину трагедійного стану своєї землі. Саме тому його звернення сповнене такої експресії. У «Главі 3-й» своєї «Книжки» починає ряд абзаців з анафори «Пытаю васъ зас, ксензове бискупи...», що створює враження «юридичної риторики» і є сильним публіцистичним прийомом.

У змалюванні українського життя Вишенський піддавався стихії рідної мови в тому синхронному зрізі, в якому вона тоді перебувала. Отож традиційний спіритуалізм неочікувано доповнювався злісними кпинами, уїдлигим сарказмом, сатиричними і натуралістично-конкретними замальовками реальних речей, осіб та ситуацій: «От главы и до ног острупѣли есте! От началъник, от священник и до простыхъ онечистѣли есте! Осрадиѣли есте гноемъ миралюбия! Образ божий огноили есте! Нѣст мѣста цѣлого от грѣховного недуга – все струп, все рана, все пухлина, все гнилство, все огонь пекельный, все болѣзнь, всѣ грѣх, все неправда...»[1;48]. У той же час Іван Вишенський, як і інші православні полемісти, що також використовували досить складні літературні прийоми, зокрема непросту форму т. зв. «критичного діалогу», розроблену в стінах західних університетів і колегій, невимушено її адаптували й насичували новою енергією, зовсім не перебував виключно на рівні лайки і негачії. Характерно також, що при всій суворості тону й жорсткості лайливих слів, які вживає Вишенський, у його творах дотримано певної пристойності. До них він удавався в певному реєстрі: «смадне» і «гниле» для нього виключно життя плоті. І нікого при цьому Вишенський конкретно не ображав: вживаючи лайку виключно з метою приниження безіменного колективного носія гріха, який потрапив, на погляд автора, під владу тліну й духовної смерті. Безперечно, лайка – порушення євангельського етикету. Тогочасні памфлетисти або не усвідомлювали її як щось особливо значне, або вимовляли в стані «праведного гніву». Іван Вишенський, чи не найбільше від усіх полемістів, далекий від духу «євангельської кротості», без-

сумнівно, суб'єктивно почувався носієм глаголу Божого і без зайвої скромності наслідував дискурс апостольських послань, коли велів читати свою наскрізь памфлетну за духом «Книжку» в церквах після служби Божої, або ж «сборно сзававши братию православных в школу рано», причому передбачалося навіть те, що читати слід «по проспании нощном, доколя еще молва мирская смущение и попечение на мысль бодрую и здравую не възыйдет и не оболъет промыслом земным и доколя еще чрево не наладовано гноем снѣдных, тогда да ся читает»[1;9]. Він писав, опираючись на досягнення високої літературно-риторичної культури епохи, а елементи брутальної лайки не визначають його стилю. Реалізуючи свої комунікативні наміри, створив тексти, кожен з яких відзначався сутнісним виявленням авторської індивідуальності, очевидним намаганням обстояти легітимність своєї віри.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вишенский И. Сочинения / Подготовка текста, статья и комментарии И.П.Еремина. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 372с.
2. Грабович Г. Авторство й авторитет у Івана Вишенського: діалектика відсутності // Грабович Г. До історії української літератури. (Дослідження, есеї, полеміка). – К.: Критика, 2003. – 631с.
3. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн., Т. 5., Кн. 2. / Упор. О.В.Дідух. – К.: Либідь, 1995. – 352с.
4. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XIII–XVIII ст. : У двох книгах. – К.: Либідь, 2004. – Книга перша. – Ренесанс. Раннє бароко. – 398с.